

EKOLOGIYA VƏ ƏTRAF MÜHİTİN MÜHAFİZƏSİ

OUT 543.546.631

ƏLİYEV F.Q., FƏRZƏLİYEV A.H.

ZİĞ VƏ HÖVSAN TORPAQLARININ TARİXİ, FLORA VƏ FAUNASI

Torpaq planetin ən mühüm təbii ehtiyatlarından biridir. Digər təbii sərvətlər kimi o da nəzərə alınmalı, qorunmalı və rəşional istifadə edilməlidir. Biomüxtəlifliyin yaşayış yerlərini bərpa etmək onilliklər tələb etsə də, 2,5 sm-lik torpaq qatını bərpa etmək əsrlər tələb edir. Sənaye obyektlərinin, yaşayış məntəqələrinin və avtomobil yollarının ərazilərinin genişləndirilməsi torpaq örtüyünə düşən antropogen yükü xeyli artırmış, bu da adambaşına düşən ərazinin azalmasına xeyli təsir etmişdir. Torpaq ehtiyatlarının mühafizəsi, müasir kənd təsərrüfatı texnologiyasının inkişafının tətbiqi, meliorativ və fitomeliorativ texnika və torpaq ehtiyatlarının uçotu həm mühüm elmi, nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Abşeron yarımadasının torpaq örtüyü çox mürəkkəb ekoloji şəraitdə formalaşmışdır ki, burada bir çox geoloji geomorfoloji amillər mühüm rol oynamışdır. Abşeron yarımadasının geoloji və geomorfoloji xüsusiyyətləri bir çox alimlər tərəfindən tədqiq edilmiş, həmçinin M.T. Ağabəyov (1963), M.A. Müseyibov (1998), B.E. Budaqov (1973), N.Ş.Şirinov (1965, 1967), H.Ə. Əliyev (1979) tədqiq etmişlər. Abşeron yarımadasının sahil zonası qalınlığı 8000-9000 m olan paleogen, neogen və dördüncü dövr çöküntü süxurlarından ibarətdir. Burada Paleogen və Neogen kompleksinin əsasını təşkil edən qum, alevral və gil çöküntüləri geniş ərazidə yayılmışdır [4].

Abşeron yarımadasının sahiləyən ərazisinin torpaq örtüyü mürəkkəb quruluşu və zəngin tərkibi ilə fərqlənir. Yarımadaının torpaq örtüyü haqqında ilk məlumatlara V.D. Smirnov-Loqinovun və A.S. Preobrajenskinin məqalələrində rast gəlinmişdir. Son tədqiqatlar M.B. Saleyev (1988), V.H. Həsənov (1989) və başqaları tərəfindən aparılmışdır. Tədqiqatın məqsədi yarımadaının torpaq ekologiyasını öyrənmək və torpaq ehtiyatlarının qiymətləndirilməsini təmin etmək idi.

Abşeron torpaqları ümumiyyətlə duzlu süxurlarda və şor şaxta çöküntülərində inkişaf etdiyindən torpağın tərkibində çoxlu şoranlıq var. Yarımadaının Xəzər dənizinin sahil zonasında süxurlar dəniz qumlarından ibarət olduğundan onlar tez-tez əsən güclü küləklərin təsirinə məruz qalır və orada torpaq qatının inkişafına mane olur. Tədqiqat sahəsinin torpağı gil, qum və əhəngdaşı üzərində qabarıq və hamar relyefdə formalaşmışdır. Buradakı torpaqlar ümumiyyətlə, yüngül mexaniki tərkibi və aşağı münbitliyi ilə seçilir.

Belə qənaətə gəlinmişdir ki, relyefin aşağı hissələrində qumlu torpaqlar yerləşərək, yüksəldikcə qəhvəyi torpaqlarla əvəz olunur. Ərazinin ən yüksək hissəsində qəhvəyi torpaqlar var. Abşeron yarımadasının alçaq hündürlük və çökəklik hissəsində gilli-duzlu dəniz çöküntülərində duzlu torpaq tipləri əmələ gəlmişdir. Şoran torpaqların inkişafına laqon tipli çökəkliklər və torpaq səthinə yaxın minerallaşmış qrunt suları böyük təsir göstərir. Yarımadaının şərqində Şahdili-Zirə ərazisində şoranlaşmış torpaqlar yayılmışdır. Burada iki böyük şoran torpaq sahəsi 27 km²-dir [7].

Qumlu torpaqlar ümumən Xəzər dənizinin sahilə boyu yayılmışdır və daha gənc, dinamik inkişaf etmiş relyefdə formalaşmışdır. Bu torpaqlar dəniz dalğalarının fəaliyyəti və sahilə qumun yığılması nəticəsində əmələ gəlmişdir. Relyefşəkilli qumbaralar cənubda Hövsan burnundan, şərqdə sahil xətti boyunca, yarımadaının şimal və şimal-qərbindən şimal-şərqə - Şahdiliyə qədər uzanır.

Dənizkənarı çökəkliklərdə bataqlıqlar, qamışlar, çəmənlilər və s. çəmən-bataqlıq bitkiləri altında formalaşmışdır. Qrunt suları torpaq səthinə daha yaxın olması (0,5-1 m) və zəif minerallaşmış olması ilə fərqlənir.

Abşeron yarımadasının sahiləyən ərazisinin torpaq örtüyü son 100 ildə geniş antropogen təsirlərə məruz qalmış və məhsuldarlıq parametrlərini demək olar ki, itirmişdir [3].

Abşeron yarımadasının hidroqrafik şəbəkəsi müxtəlif ölçülü və həcmli şoran göllərlə səciyyələnir. Yataqda şirin su ehtiyatının olmadığını söyləmək olar. Abşeron yarımadasında şirin və az minerallaşmış su ehtiyatları çox azdır. Mövcud şirin su gündəlik həyatda içməli su kimi və suvarma üçün istifadə olunur. Burada qrunut suları ümumiyyətlə yarımadanın şimal sahil zonası boyunca yerləşir və şimal və şimal-qərbə doğru uzanır. Yarımadanın şərqində minerallaşma dərəcəsi tez-tez dəyişir. Tərkibində sulfat olan bu sular Bakı buxtasında mövcuddur. Bu vəziyyət quruda qrunut sularının, sənaye tullantılarının və çirkab sularının qarışması nəticəsində yaranıb. Yeraltı suların dərinliyi fəsillərə görə dəyişir. Ən yüksək səviyyə fevral-mart aylarında, ən aşağı səviyyə isə avqust və oktyabr aylarında müşahidə olunur. Dərinlik səviyyəsi dəyişdikcə minerallaşma dərəcəsi dəyişir, lakin yeraltı suların kimyəvi tərkibi dəyişməz qalır [1].

Zığ kəndi Azərbaycanın antropogen təsirlərə ən həssas ərazilərdən biridir. Bakının Suraxanı rayonunun ərazisində qəsəbə statusuna malik olan Zığ tarixən üç kəndlə qərbdən Əhmədli, şimaldan Suraxanı, şərqdən isə Hövsan kəndi ilə qonşudur. 1936-cı ildən Zığ şəhər tipli qəsəbə statusunu alıb. Abşeron şəhərinin cənub – qərbində yerləşən Zığ kəndinin cənub hissəsi Xəzər dənizi ilə əhatə olunub.

Zığ sözünün toponiminə gəlincə, kəndin adının mənası ilə bağlı fikrlər demək olar ki, bir- birindən fərqlənir. Zığ sözü “palçıq”, “bataqlıq” mənalarını ifadə edir. Eyni zamanda Zığ tayfalarının adı ilə əlaqələndirilmişdir. Abbasqulu ağa Bakıxanov “Gülüstani – İrəm” əsərində bu kəndin adını Sarmat tayfalarının Zığ qoluna bağlayır.

Bakı və Abşeron tarixi ilə bağlı dəyərli araşdırmaların müəllifi olan Sara Aşıqbəyli də öz əsərlərində Zığ toponiminin Sarmatların və ya Massagetlərin Zığ qəbiləsi ilə bağlı olduğunu qeyd edir. Belə olan halda yaşayış məntəqəsinin yaranma tarixi eradan əvvələ gedib çıxır. Çünki, Sarmatlar və Massagetlər Abşeron ərazisində eramızdan əvvəl VII əsrdə məskunlaşmışlar. Bəzi tədqiqatçılar Zığ qəbiləsinin Sarmatların deyil türk təfəsi olan Hunların adı ilə bağlayır.

Zığın yaşayış məntəqəsi kimi formalaş-

ması isə erkən orta əsrlərə gedib çıxır. Kəndin qədim qəbiristanlığında islamdan əvvələ aid qəbir sənduqələrinin tapılması bunun bariz sübutudur. Bundan başqa Zığ kəndinin qəbiristanlığında yaşı yüz illərlə ölçülən məzar daşlarının və sərdabələrinin olması kəndin qədimliyindən xəbər verir.

Zığ qəbiristanlığının qədim hissəsində köhnə türbə var ki, onun qarşısında XV əsrə aid 12 qədim məzar daşı var. Başda duran məzar daşının üzərindəki yazıdan hiss olunur ki, məzar daşı Şirvanşah hökəmdarı I Xəlilullahın sərkərdələrindən biri olan İsgəndər bəyə aiddir. Qəbiristanlıqakı digər qədim məzarlar İsgəndər bəyin döyüşçülərinə aid olduğu qeyd olunur. Kənddə bu ərazi bəy məzarları adlanır.

Bakı şəhərinin qədim kəndlərindən biri olan Hövsan kəndi 1966-cı ildə qəsəbə statusu alaraq Bakı şəhəri ərazisinə daxil edilmişdir. 1973-cü ildə yaradılan Hövsan kəndi Abşeron yarımadasının cənubunda yerləşir. Hövsan kəndi qərbdən Zığ, şimal-qərbdən Suraxanı, şimaldan Binə və Qala, şərqdən Türkan kəndi ilə, cənubdan isə Xəzər dənizi ilə əhatə olunmuşdur.

Hövsan kəndinin yerli əhalisi əsasən dağlı, tat və muğanlılar. Hövsan kəndi aşağıdakı 5 hissədən ibarətdir: 1) Təməniş; 2) Fəraqət; 3) Qala bazisi; 4) Səngər; 5) Əlcəyi.

Hövsan kəndi qədimliyi ilə seçilən Bakı kəndlərindən biridir. Hövsan kəndində orta əsrlərə aid köhnə qəbiristanlıq, XIX əsrə aid dəyirman, XIX – XX əsrlərə aid Məscid və eyni zamanda 1920-ci ilə aid İmam Hüseyn və Həzrəti Abbas adına cümə məscidi yerləşir.

Eyni zamanda Hövsan kəndində yerləşən qədim hamam fəaliyyət göstərməsə də, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən qorunur və bu hamamın 300-350 illik olduğu qeyd olunur.

Bu ərazilərdə əsas məşğulluq əkinçilik, heyvandarlıq, quşçuluq və balıqçılıqdır. Hövsan ərazisi əsasən Hövsan soğanı ilə məşhurdur. Eyni zamanda Hövsan soğanı haqqında ətraflı məlumat XIX əsrin sonlarında rusalimi S.Zelenski “Qafqaz kənd təsərrüfatı” (“Кавказская сельская ферма”) qəzetində ətraflı məlumat verərək Hövsan soğanını əvəzsiz adlandırmışdır.

Flora və fauna dedikdə ən geniş mənada yer üzündəki demək olar ki, bütün canlıları əhatə edən bitki və heyvanlar nəzərdə tutulur. Flora və fauna çox müxtəlif həyat növlərinə aiddir. Flora fauna hesab edilənlər konkret bölgədən, iqlimdən və ya zamandan asılıdır. Bölgə çəmənliklər və ya savannalar kimi xüsusi yaşayış mühiti və ya biom ola bilər. Flora və ya faunanın təsnifatı elm qruplarının bir müddət və ya bölgəni necə təsnif etməsindən asılı olaraq dəyişə bilər [2].

Quru ərazidə ceyran, çaqqal, tülkü, porsuq, dovşan, Xəzər dənizinin sularında suiti və balıqlar, siyənək qağayısı quşları, lal qu quşu, çaqqal, qığquyruq, mallar, bataqlıq quşu, köçəri quşlar və s. bu ərazinin flora və faunasına aid edilir.

Abşeron yarımadası bitki örtüyünə görə İran-Turan floristik regionunda yerləşir. Sahil zonasının bitki örtüyü coğrafi mövqeyinə görə yüksək quraqlıq, vegetasiya dövründə yağıntıların olmaması, mümkün buxarlanmanın yüksək olması, torpaq və antropogen şərait səbəbindən əsasən çöl və yarımsəhra formasiyalarından ibarətdir.

Burada *Salsola* (Böyük Soda Otu) və *Artemisia* (Yovşan) nisbətən daha çox yayılmışdır. *Leopodium*, *Artemisia Fragraus*, *Lolium Rigidum*, *Eremopyrum*, *Kochia Rubeus*, *Artemisia Cafmasiya*, *Alyssum Deserforum*, *Pharalis Kiçik*, *Bromus Kiçik* və digərləridir geniş yayılmışdır.

Ot formasiyasının növ tərkibi müxtəlif fəsilələrə aid birillik və çoxillik savanna və səhralardan ibarətdir. Bunların arasında *eremopyrum orientale*, *jaub*, *eremopyrum triticum*, *plantago lanceolata*, *salsola crassa*, *salsola ericoides* çoxluq təşkil edir [6].

Səhra bitkiləri əsasən sahilyanı ərazinin aşağı axarlarında, torpaq örtüyünün çox şoranlaşmış hissələrində, duzların toplandığı mikroçöküntülərdə yerləşir. Bunların 40%-i *petrosimonia brachiata*, *chamanthus pilosus*, *poa bulbosae*, *aegilops sguarrosa* və 15%-i efemerlərdir.

Efemerlərin vegetasiya dövrü qısa və payızdan daha çox yazda olur. Qışda efemeranın inkişafı zəifləyir, yazda sürətlə inkişaf edir, çiçək açır və 30-45 gün ərzində meyvə verir. Efemerlərin kök sistemi çox dərinə getmir və daha çox yağış suları ilə qidalanırlar.

Sahil qumlarında psammofit formasiyasından *Agropyron gaertn*, *aeluropus trin* və başqaları təmsil olunur. Sahil bitki formasiyaları əsasən yamaqlarda yayılmışdır, üzüm bağlarının və badam bağlarının altında iri qum massivlərindən istifadə olunur.

Yarımadanın bitki örtüyünə dair tədqiqatlar L.İ. Prilipka, S.D. Aqacanov, İ.S. Seferov və b. tərəfindən aparılmışdır. Bitki örtüyü də müxtəlif illərdə bir sıra geobotaniklər tərəfindən ətraflı və dərinlən təhlil edilmişdir. Bu bölgədə bitkilərin ilk floristik və geobotanik tədqiqatı Ağacanovaya məxsusdur [5].

İllik yağıntının 60-70%-i ilin soyuq dövrünə düşür. Bu, sahədə mürəkkəb ekoloji şərait yaradır. İlin isti dövründə yüksək temperatur və yüksək buxarlanma bitki örtüyünün yerüstü hissəsinin və torpağın qurumasına səbəb olur ki, bu da külək eroziyasının davam etməsinə kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev F.R. və Məmmədov M.A. (2003). Bakı şəhəri əhalisinin mövcud və gələcək su təchizatı və mənbələri, onların ekoloji problemləri. Bakı: Çasloğlu.
2. Əlizadə E.K., Tarixəzər S.A. Böyük Qafqazda ekogeomorfoloji təhlükə və risk. M.: MAKS Press, 2015. 207 s.
3. İsmayılov, Ç.M. (2005). Xəzər Dənizi və sahilyanı ərazilərin ekologiyası. Bakı: Ayna Mətbuat Evi.
4. Museyibov M.A. (1998). Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı: Maarif Nəşriyyat.
5. Бабаев М.П., Гасанов В.Г., Джафарова Ч.М. Теоретические основы современной классификации и номенклатуры почв Азербайджана. Баку, 2001, 31 с.
6. Бабаев Э.Р. Микробиологическая деградация нефти в почвах Апшеронского полуострова //Территория «НЕФТЕ-ГАЗ». 2017. №11. С. 64-69.
7. Мамедов Г.Ш. Агроэкологические особенности и бонитировка почв Азербайджана. Баку, 1990. 172 с.

XÜLASƏ

Bakı şəhərinin Suraxanı rayonu ərazisinə yerləşən Zığ və Hövsan qəsəbələri antropogen təsirlərə məruz qalan ərazilərdən biridir.

Zığ və Hövsan qəsəbəsi qonşu ərazilərdir. Cənub hissədən Xəzər dənizi ilə əhatə olunmuşdur. Bu ərazilərdə tarixi abidələr, məscidlər, hamamlar, qəbiristanlıqlar və s. vardır. Hövsan ərazisinə məxsus Hövsan soğanı Hövsan qəsəbəsində əkilib becərilir. Bu ərazinin flora və faunası da müxtəlifdir. Flora və fauna dedikdə ən geniş mənada yer üzündəki demək olar ki, bütün canlıları əhatə edən bitki və heyvanlar nəzərdə tutulur. Səhra bitkiləri əsasən sahilyanı ərazinin aşağı axarlarında, torpaq örtüyünün çox şoranlaşmış hissələrində, duzların toplandığı mikroçöküntülərdə yerləşir. Ot formasıyasının növ tərkibi müxtəlif fəsillərə aid birillik və çoxillik savanna və səhralardan ibarətdir. Bunların arasında *eremopyrum orientale*, *jaub*, *eremopyrum triticum*, *plantago lanceolata*, *salsola crassa*, *salsola ericoides* çoxluq təşkil edir.

Açar sözlər: *torpaq, flora, fauna, bitki, kənd təsərrüfatı və s.*

История, флора и фауна Зигской и Говсанской земли

РЕЗЮМЕ

Села Зиг и Говсан, расположенные в Сураханском районе Баку, входят в число территорий, подвергшихся антропогенному воздействию. Села Зиг и Говсан расположены в соседних районах. С южной части он окружен Каспийским морем. На этих территориях расположены исторические памятники, мечети, бани, кладбища и т.д. В селе Говсан сажают и выращивают говсанский лук, принадлежащий Говсанскому району. Флора и фауна этой местности также разнообразна. Флора и фауна в широком смысле – это растения и животные, к которым относятся практически все живые существа на земле. Растения пустынь располагаются главным образом в низовьях прибрежной зоны, на сильно засоленных участках почвенного

покрова, в микроотложениях, где накапливаются соли. Видовой состав травяной формации представлен однолетними и многолетними саваннами и пустынями разных сезонов. Среди них преобладают *Eremopyrum orientale*, *jaub*, *Eremopyrum triticum*, подорожник, крассус и *erikoides*.

Ключевые слова: *почва, флора, фауна, растения, сельское хозяйство и др.*

History, flora and fauna of Zigh and Hovsan lands

SUMMARY

Zigh and Hovsan settlements located in Surakhani district of Baku city are among the areas affected by anthropogenic influences. Zigh and Hovsan settlements are neighboring areas. It is surrounded by the Caspian Sea from the south. Historical monuments, mosques, baths, cemeteries, etc. are located in these areas. Hovsan onion belonging to Hovsan area is planted and cultivated in Hovsan settlement. The flora and fauna of this area is also diverse. Flora and fauna broadly means plants and animals that include almost all living things on earth. Desert plants are mainly located in the lower reaches of the coastal area, in highly saline parts of the soil cover, in microsediments where salts accumulate. The species composition of the grass formation consists of annual and perennial savannas and deserts of different seasons. Among them, *eremopyrum orientale*, *jaub*, *eremopyrum triticum*, *plantago lanceolata*, *salsola crassa*, *salsola ericoides* are the majority.

Keywords: *soil, flora, fauna, plants, agriculture, etc.*

*Məqaləyə AzMİU-nun "Ekologiya"
kafedrasının professor A.M. Əzizov
rəy vermişdir.*